

Пятрова Н.Я., Савіцкая І.У.
Рэспубліка Беларусь, Мінск

РЭЛІГІЁНІМЫ Ў ТВОРАХ УЛАДЗІМІРА АРЛОВА: АСАБЛІВАСЦІ ФУНКЦЫЯНАВАННЯ

На мяжы XX – XXI стст. беларуская культура стала мець патрэбу ў трывалай маральнай апоры і вызначэнні новых каштоўнасцяў. Чалавецтва заўважыла, што страціла многія духоўныя ўніверсаліі, а людзі ўсё часцей сталі схіляцца да матэрыяльных патрэб. Духоўная недасканаласць людзей, няправільна выбраныя жыццёвыя арыенціры выклікалі разнастайныя захворванні ў соцыуме, выклікалі “парушэнне натуральнага баланса як у прыродзе, так і ў самім чалавеку, яго думках, учынках, справакавалі экалагічны крызіс” [4, с. 59]. Таму ў свядомасці сучаснага беларуса значна павялічылася роля веры і царквы, нягледзячы на тое што наш народ заўжды быў вядомы сваёй рэлігійнасцю і талерантнасцю.

Да духоўнай тэматыцы ў сваёй творчасці часта звярталіся такія аўтары, як Р. Барадулін, В. Іпатава, А. Пашкевіч, У. Арлоў, А. Разанаў, Л. Дайнека, В. Коўтун і інш. Звернемся да тэкстаў Уладзіміра Арлова, у якіх шырока функцыянуюць рэлігіёнімы*. Матэрыялам для нашага артыкула паслужыла выданне Уладзіміра Арлова пад назвай “Каханак яе вялікасці”, куды ўвайшлі такія гістарычныя апавяданні і эсэ, як “Тры мужы спадарыні Дамінікі”, “Міласць князя Гераніма”, “Кроніка Лаўрына Баршчэўскага” “Мой радавод да пятага калена або Спроба пазбегнуць выгнання” і інш. [1]. Намі была абрана творчасць Уладзіміра Арлова невыпадкова. Зразумела, аўтар шырока ўжывае рэлігійныя лексемы ў сваіх тэкстах. Пра гэта сведчаць самі назвы мастацкіх і публіцыстычных твораў пісьменніка, у якіх ужываюцца

*Рэлігіёнім – гэта слова ці ўстойлівае спалучэнне рэлігійнай сферы выкарыстання, якое з’яўляецца абазначэннем канфесійнага паняцця [3, с. 4].

рэлігіёны, напрыклад, “Маналог святога Пётры”, “Місія папскага нунцыя” і інш. Разам з тым, з аўтарскіх кантэкстаў паўстае ўся гісторыя фарміравання і развіцця канфесіянальнай культуры на Беларусі. У. Арлоў здолеў аб’яднаць у сваіх творах патрыятычныя і рэлігійныя тэмы, звярнуцца да асноваў як рэлігійнай, так і нацыянальнай культуры.

Выкарыстанне рэлігійнай лексікі дазволіла У. Арлову натуральна адлюстраваць гістарычны малюнак Беларусі. Агульнавядома, што адной з важных асаблівасцяў сацыякультурнага жыцця беларусаў з’яўляецца поліканфесіянальнасць. Звернемся да аўтарскіх кантэкстаў: *Збыўшыся на звадкі і варажнечу, каталікі, уніяты і праваслаўныя адным гуртам лілі на галовы абложнікам агнёвую смалу* [Маналог святога Пётры, с. 8]*; *Віленскі ваявода Мікалай Радзівіл запытаўся, ці не мелі нябожчыкі выпадкам пры сабе якіх-небудзь пісаных іхнімі забойцамі граматаў, а тады распарадзіўся пахаваць усіх, паклікаўшы ксяндза, бацюшку і кальвінскага святара, бо ў адных прыплылых былі на шыі крыжыкі праваслаўныя, у другіх – рымскія, а трэція, як Белагаловая, не мелі ніякіх* [Тры мужы спадарыні Дамінікі, с. 61];

... прачуўшы аб наскіх дзівосах ды нагледзеўшыся на збоі вернікаў, што цягнуліся да нас, не стрываў, пусціў слязу Мікола-ўгоднік з праваслаўнай царквы, якая касавурылася на касцёл цераз пляц. [Маналог святога Пётры, с. 5].

Бачым тыповую для Беларусі сітуацыю: каталіцкі касцёл стаіць побач з праваслаўнай царквой, а прадстаўнікі розных веравызнанняў жывуць па-суседству. Але са старонак твораў пісьменніка паўстае не толькі гісторыя беларускай царквы, але і гісторыя ўсёй краіны. Мэта аўтара – нязмушана адлюстраваць малюнак мінулага. Разам з тым У. Арлоў падкрэслівае, што лёс Бацькаўшчыны вельмі няпросты. Гісторыя Беларусі напоўнена войнамі,

*Тут і далей прыклады падаюцца з указаннем назвы твора паводле выдання: Арлоў, У. Каханак яе вялікасці: Гістарычныя апавяданні, эсэ / У. Арлоў. – Мн.: І.П. Логвінаў, 2004. – 252 с.

стратамі, змаганнем. Звычайныя беларусы заўсёды знаходзілі пэўнае супакаенне ў рэлігіі. Верачы ў Бога, людзі спрадвек марылі аб перамозе добра над злом, аб духоўным адраджэнні Радзімы. На нашу думку, гэта і меў на мэце паказаць пісьменнік.

Асаблівасцю функцыянавання рэлігіёнімаў у тэкстах У. Арлова з’яўляецца і тое, што аўтар уводзіць мноства імёнаў і асоб, звязаных з сусветнай царкоўнай гісторыяй. Так, звяртаюць на сябе ўвагу вобразы Хрыста, Багародзіцы, Адама і Евы, святых Кірылы і Мяфодзія, Марыі Магдалены, Міколы-ўгодніка і інш.: *Удвух пайшлі мы да цёмнага і невядомага праз яшчэ больш цёмнае і невядомае, і датыкаліся ў доследах да чорных сіл хаосу, і ў апантанасці сваёй прыраўноўвалі Хрыста да вялікага магістэрыя і вялікі магістэрыі да Сына Божлага, і, аддаўшыся распачы, няраз задзіралі да крыві рукі аб каменныя сцены прыстанку нашага ...* [Кроніка Лаўрына Баршчэўскага, с. 22]; *Справа і зверху глядзела на мяне з рушнікоў Багародзіца, насупраць было незавешанае начное жнівеньскае вакно з вясёлкавымі ад старасці шыбамі* [Мой радавод да пятага калена або Спроба пазбегнуць выгнання, с. 240-241]; *Ці не сведчыць гэта пра сумненні ў тым, што Адама і Еву стварыў Бог?* [Місія папскага нунцыя, с. 101]; *Праўда, сакратар яго каралеўскае мосці сцвярджае, што найкаштоўнейшы скарб, які яны могуць здабыць у Полацку, – гэта кніжніца Сафійскага сабора, дзе захаваныя кнігі, пісаныя яшчэ святымі братамі Кірылам і Мяфодам і полацкай ігуменняю Еўфрасінняй* [Тры мужы спадарыні Дамінікі, с. 87]; *... і на вачах маіх разарвалі на рынку манахаў, што за сходную цану прапаноўвалі салому асла, на якім Ісус ехаў у Ерусалім, слёзы Марыі Магдалены, а таксама малако Багародзіцы і промні Віфлеемскае зоркі, што паказвала шлях вешчунам* [Кроніка Лаўрына Баршчэўскага, с. 22]; *... працуўшы аб наскіх дзівосах ды нагледзеўшыся на збоі вернікаў, што цягнуліся да нас, не стрываў, пусціў слязу Мікола-ўгоднік з праваслаўнай царквы, якая касавурылася на касцёл цераз пляц* [Маналог святога Пётры, с. 5].

Пісьменнік часам ужывае своеасаблівыя беларусізаваныя імёны, гэта значыць, у звычайнай для беларускай мовы форме: *З абраза над сталом дакорліва глядзелі на людзей валошкавыя вочы Міколы Цудатворца* [Пяць мужчын у леснічоўцы, с. 193]; *Праўда, настанавілі абысціся без катаванняў – сцягнулі адным вузлом рукі з нагамі і ўкінулі ў Палату, каб сам Пан Езус разабраўся, дзе гэтай душы месца: у пекле ці ў раі...* [Тры мужы спадарыні Дамінікі, с. 64].

Асабліва вылучаецца, на наш погляд, вобраз Ефрасінні Полацкай: *Вёз гасудар у скарбе сваім крыж, той ігуменняю Еўфрасінняй некалі ў манастырскім саборы пакладзены, а пазней смаленскімі князямі ўзяты і ад іх у Маскву вывезены* [Пішу вам у Масковію, с. 39]; *Праўда, сакратар яго каралеўскае мосці сцвярджае, што найкаштоўнейшы скарб, які яны могуць здабыць у Полацку, – гэта кніжніца Сафійскага сабора, дзе захаваныя кнігі, пісанья яшчэ святымі братамі Кірылам і Мяфодам і полацкай ігуменняю Еўфрасінняй* [Тры мужы спадарыні Дамінікі, с. 87]. Вобраз Ефрасінні не толькі частотны ў ідыялекце У. Арлова, але і мае адметнае функцыянаванне: ён выступае своеасаблівым сімвалам светлых думак, станоўчых памкненняў звычайных беларусаў, а таксама ўвасабляе традыцыйныя хрысціянскія каштоўнасці.

Паходжанне рэлігійных лексем звязана з іх семантыкай: звычайна праваслаўны рэлігіёнім мае праславянскае або грэчаскае паходжанне, каталіцкі – лацінскае або польскае. Прычым лацінізмы трапілі ў беларускую мову пераважна праз польскую мову.

Прыкладамі праславянскіх рэлігіёнімаў з’яўляюцца словы *бог, вера, Гасподзь, пост, Пярун* і інш.: *Аднак сёння шляхціц Лышчынскі – самы небяспечны з ерэтыкоў Рэчы Паспалітай, а магчыма, і ўсёй Эўропы, а ён – нунцый яго святасці папы рымскага, яго воля і розум належаць Богу і ордэну самых адданных слуг Хрыста* [Місія папскага нунцыя, с. 91]; *І спыталіся з двух бакоў насустрач ім людзі лацінскае веры і людзі нашай дзедаўскай веры са сваімі мошчамі і харугвамі* [Кроніка Лаўрына Баршчэўскага, с. 18]. А чаго

варты ваш трэці доказ, які зводзіць Госпада нашага да ўзроўню анёлаў і самога грэшнага чалавека! [Місія папскага нунцыя, с. 101]; *І вучылі там чытаць і пісаць на чэшскай Бібліі, і не трымаліся пастоў, і не верылі ў чысцец* [Кроніка Лаўрына Баршчэўскага, с. 24]; *За азярынаю, дзе некалі, кажуць, стаялі паганскія бажніцы Перуна і Бабы Ягі, пачынаецца каралеўскі стан* [Тры мужы спадарыні Дамінікі, с. 72].

У тэкстах У. Арлова шырока ўжываюцца рэлігіёнімы, запазычаныя з лацінскай мовы непасрэдна або праз польскую: *алтар, базыльян, ерэтык, езуіт, інквізіцыя, кальвін, касцёл, уніяты, францішкан і інш.: ... заступніца наша Маці Божая заплакала ў сваім алтары буйнымі, як боб, слязамі* [Маналог святога Пётры, с. 5]; *Можна, ведаючы, што праз семдзесят пяць гадоў яна атрымае ад полацкіх базыльянаў запрашэнне наведаць адбудаваны сабор, імператар трымаўся б больш дальнабачна* [Каханак яе вялікасці, с. 140]; *Тады, калі двухгаловы арол распасцёр крылы над новымі губернямі, яна загадала графу Чарнышову і ўдзень, і ўначы сачыць за езуітамі, як за найбольш падступным каталіцкім ордэнам* [Каханак яе вялікасці, с. 141]; *Аднак сёння шляхціц Лышчынскі – самы небяспечны з ерэтыкоў Рэчы Паспалітай, а магчыма, і ўсёй Эўропы, а ён – нунцый яго святасці папы рымскага, яго воля і розум належаць Богу і ордэну самых адданных слуг Хрыста* [Місія папскага нунцыя, с. 91]; *У якім жа гэта годзе прыстаў ён да мяне, не раўнуючы, як святая доказная інквізіцыя да бязвіннае душы?* [Маналог святога Пётры, с. 5]; *Яго мосць Мікалай Дарагастайскі, едучы паўз абоз, спрабаваў заступніца за нешчасліўца, ды палякі не паслухаліся полацкага ваяводы-кальвіна* [Тры мужы спадарыні Дамінікі, с. 64]; *І прычыніўся той парою ў нашым касцёле нечуваны цуд* [Маналог святога Пётры, с. 5]; *Яшчэ паўбяды, каб гэты Сымон быў праўдзівае рымскае веры ці, на горшы выпадак, уніятам* [Маналог святога Пётры, с. 8]; *А на другім баку гэтага мора, які добра відаць праз дождж, – аточаны вячыстымі, густымі, як хмары, ліпамі драўляны кляштар францішканаў* [Тры мужы спадарыні Дамінікі, с. 83].

Прыкладамі запазычанняў з грэчаскай мовы з'яўляюцца лексемы *апостал, Біблія, д'ябал, Евангелле, епіскап, клірык, манах, царква* і інш.: *Успамінайце настаўнікаў ваших, вучыў апостал Павел ...* [Кроніка Лаўрына Баршчэўскага, с. 19]; *І вучылі там чытаць і пісаць на чэшскай Бібліі, і не трымаліся пастоў, і не верылі ў чысцец* [Кроніка Лаўрына Баршчэўскага, с. 24]; *Не ведала, ой не ведала Хрысціна, што душа ў пана лекара чарнейшая за найчарнейшы атрамант, якім змацоўваюць дамову з д'яблам* [Маналог святога Пётры, с. 9]; *Як жа гэтыя крамзолі звацца будуць? Можна, Евангелле ад Кузьмы?* [Міласць князя Гераніма, с. 112]; *Манах паставіў на нізкі столік два тонкія венецыянскія келіхі і срэбныя сподкі з разынкамі і цукатамі* [Місія папскага нунцыя, с. 93]; *Да самага лета, пакуль вада ў Дзвіне не апала, казаў Геранім свае казанні, і лацінам насуперак адпусціў наводле наскага звычайу бараду, і не галіў танзуры, і адмовіўся ад апраткі клірыка* [Кроніка Лаўрына Баршчэўскага, с. 18]; *... прачуўшы аб наскіх дзівосах ды нагледзеўшыся на збоі вернікаў, што цягнуліся да нас, не стрываў, пусціў слязу Мікола-ўгоднік з праваслаўнай царквы, якая касавурылася на касцёл цераз пляц* [Маналог святога Пётры, с. 5].

Адзінкавыя прыклады найменняў нямецкага паходжання, напрыклад, *атэіст, архібіскуп* (рэлігіёнім *архібіскуп* аўтар ужывае ў варыянце *арцыбіскуп*): *Арцыбіскуп, адрозна ад праваслаўных архірэяў, у тым ліку і сталічных, бездакорна гаворыць па-французску, што яе таксама раздражняе* [Каханак яе вялікасці, с. 153]; *Ці не занадта лёгкае тлумачэнне - сто тысяч талераў, якія Бжоска вінен атэісту?* [Місія папскага нунцыя, с. 91].

Прыкладамі паланізмаў з'яўляюцца словы *анёл, ахвяра, блюзнер, ксёндз* і інш.: *Ваша правялебнасць, я магу пайсці ў заклад на мой маёнтак пад Бярэсцем, што вы самі не вельмі верыце ва ўсіх гэтых слуг д'ябла і ў самога анёла-адступніка, калі не сказаць больш...* [Місія папскага нунцыя, с. 99]; *Напэўна, нешта падобнае адчувае да сваёй ахвяры кат, калі ведае, што пасля смерці асуджанага зможна пагрэць рукі* [Пакуль не згасла свечка, с.

165]; *Кажуць, гэты Лышчынскі несамавіты блюзнер і бязбожнік, якіх свет не бачыў, але тое ўжо справа дзесятая* [Місія папскага нунцыя, с. 95]; *Віленскі ваявода Мікалай Радзівіл запытаўся, ці не мелі нябожчыкі выпадкам пры сабе якіх-небудзь пісаных іхнімі забойцамі граматаў, а тады распарадзіўся пахаваць усіх, паклікаўшы ксяндза, бацюшку і кальвінскага святара, бо ў адных прыплылых былі на шыі крыжыкі праваслаўныя, у другіх – рымскія, а трэція, як Белагаловая, не мелі ніякіх* [Тры мужы спадарыні Дамінікі, с. 61].

Сустрадаюцца адзінкавыя запазычанні со старажытнаўрэйскай мовы (Адам, левіяфан), мангольскай (*харугва*), арабскай (Алах, мінарэт): *А ў дрывотні я пачуваўся, далібог, лепей, чым прарок Іёна ў чэраве ў левіяфана* [Маналог святога Пётры, с. 11]; *І спяшаліся з двух бакоў насустрач ім людзі лацінскае веры і людзі нашай дзедаўскай веры са сваімі мошчамі і харугвамі* [Кроніка Лаўрына Баршчэўскага, с. 18]; *... а вядома мне, што ёсць у гэтай зямлі яшчэ і мірныя татары-магаметане, што свайму Алаху паклоны кладуць, і ўсе між сабою неяк ужываюцца* [Пішу вам у Масковію, с. 45]; *Якія думкі спеюць за лбамі гэтых грэка-католікаў, што збудавалі пры браме дзве падобныя да мінарэтаў вежы і абнеслі рэзідэнцыю свайго ўладыкі мурам з дванаццацію капліцамі, чые вокны болей выдаюць на амбразуры?* [Каханак яе вялікасці, с. 153].

З уласнабеларускіх рэлігіёнімаў можна прывесці такія словы, як Вялікодзень, велікодны: *А на ютрані велікоднае, калі святар абвяшчаць будзе: “Хрыстос уваскрос!”, трэба ўслед за ім прамовіць: “А ў мяне сыр ёсць”, і тады ўсе ведзьмы і ведзьмакі сыру прасіць будуць* [Пішу вам у Масковію, с. 46]. Звяртае на сябе ўвагу такі факт, што назвы святаў, ужытыя ў тэкстах У. Арлова, утвораны паводле народнай традыцыі. Так, напрыклад, пісьменнік ужывае не афіцыйную назву *Пасха*, а аддае перавагу лексеме *Вялікодзень*. Тое ж можна сказаць і пра назвы *Каляды* і *Спасаў дзень*: *І горад, і твары бацькоў, і скляпенні святое Сафії, куды мы хадзілі на Вялікодзень, паўстаюць уваччу ўжо быццам слюдзяное вакенца або праз пералівістае мярэсціва, што некалі*

вісела ў скварныя дні над маім заповітным каменем каля возера [Тры мужы спадарыні Дамінікі, с. 72]; *Лета ж наступнага, пасля святых Калядаў, памінаючы добрым словам бацьку майго Арыёма, які заплакаў і абняў мяне, даўшы свай бласлаўленне, і з якім ужо не даў мне Бог зноў перабачыцца, і манаха Марку [Кроніка Лаўрына Баршчэўскага, с. 21]; *І паслаў бацька ў Спасаў дзень сятоў да Сцяпана-кушняра, ды вынесла ім Міхаліна са слязамі на вейках гарбуз [Кроніка Лаўрына Баршчэўскага, с. 17]. Назвы святаў Вялікдзень, Каляды, Спас увайшлі ў народную свядомасць яшчэ з часоў старажытнасці, зразумелыя для звычайных беларусаў як знакавыя падзеі, не суадносяцца з пэўнай канфесіяй, што абумоўлівае менавіта іх выбар у аўтарскім ідыялекце.**

Звяртаюць на сябе ўвагу рэлігіёнымы, якія функцыянальна вылучаюцца ў тэкстах У. Арлова. Гэта такія ключавыя словы, як *грэх, душа і смерць*. Яны ўжываюцца ў многіх творах аўтара, набываюць разнастайныя сэнсы і адценні, выяўляюць светапогляд пісьменніка: *Тады пакарай яе катаў, пакарай медыкуса, бо грэх ягоны трыкроць варты смерці!* [Маналог сятога Пётры, с. 10]; *І тады я пачаў блюзнерыць і ў думках сваіх даходзіў да грахоў, адпусціць якія не можа нават самая дарагая прошча* [Маналог сятога Пётры, с. 10]; *На мае словы, што мы з ім жывём у граху, а таму душы нашы пасля смерці асуджаныя на пакуты, мой другі нявенчаны муж нязменна адказваў свай блузнерскай малітваю, якую я таксама насуперак волі ведаю на памяць: “Не веру ў Бога, не прагну неба, не баюся пекла, не турбуюся пра Божы суд, не трывожуся пра цела, а пагатоў пра душу, якая памрэ разам са мною”* [Тры мужы спадарыні Дамінікі, с. 82]; *Пан інстыгатар, безумоўна, ведае і пра Сымона Буднага, які загубіў сваю душу, насмеліўшыся крытыкаваць Новы завет* [Місія папскага нунцыя, с. 94]; *І казаў ён: самае вялікае злачынства перад Богам не тое, калі чалавека жыцця пазбаўляюць, а тое, калі цэлы народ з душою ягонай разлучыць хочучь* [Кроніка Лаўрына Баршчэўскага, с. 19]; *У трывозе сэрца маё, бо паўдзённы вецер прынёс да нас чорную смерць, і невідчыныя стрэлы яе працялі ўжо мастака Джакома, што*

размалёўваў капліцу святой Магдалены [Кроніка Лаўрына Баршчэўскага, с. 15]; Мне мроіцца, што Белазаловая пражыла ў захопленым горадзе частку жыцця, наканаванага мне, і наўзамен мяне спаткала там смерць [Тры мужы спадарыні Дамінікі, с. 72]; Не, не радасцю, а нязмерна складанейшым пачуццём, падобным да караткатэрміновае смерці, да імклівай экспедыцыі ў нябыт [Каханак яе вялікасці, с. 136]; Той застрэліўся праз няшчаснае каханне, і Ігнату некалькі дзён не давала спакою пытанне: што думае і адчувае чалавек перад смерцю і што такое сама смерць? [Далёка да вясны, с. 215].

На наш погляд, У. Арлова непакояць вечныя філасофскія пытанні: што такое смерць, што адбудзецца пасля яе, што з’яўляецца самым вялікім грахам і інш. Таксама пісьменніка цікавіць душа беларуса, але ён імкнецца скіраваць яе на правільны шлях, каб яна заставалася вернай вечным хрысціянскім каштоўнасцям і мела моцную маральную аснову. Аўтар сцвярджае рэлігійную заглыбленасць беларусаў, іх скіраванасць да духоўнага, верыць у моц чалавека, у яго патэнцыяльныя магчымасці спасціжэння ісціны і спадзяецца, што пасля смерці кожны чалавек пакіне пасля сябе толькі светлы адбітак. Асноўная задача У. Арлова, на нашу думку, – дапамагчы сучаснікам кампенсаваць духоўныя страты савецкага часу, далучыць звычайнага беларуса да святыняў хрысціянскай культуры, якая зараз асабліва запатрабавана, каб “вытлумачыць сэнс нашага наканавання на зямлі” [2, с. 25].

Такім чынам, рэлігіёнімы шырока функцыянуюць у тэкстах У. Арлова. Найперш гэта тлумачыцца тэматыкай твораў, а таксама жаданнем аўтара нязмушана перадаць беларускую рэчаіснасць, у якой заўсёды адзначаўся моцны ўплыў рэлігіі на свядомасць людзей.

Спіс літаратуры

1. Арлоў, У. Каханак яе вялікасці: Гістарычныя апавяданні, эсэ / У. Арлоў. – Мн.: І.П. Логвінаў, 2004. – 252 с.

2. Бароўская, І.А. Рэлігійна-хрысціянская скіраванасць песень і музычных твораў беларускіх аўтараў / І.А. Бароўская // Хрысціянскі гуманізм і яго традыцыі в славянскай культуры: зборнік навуковых артыкулаў; Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт; Т.Н. Усольцева (гл. рэд.) [і др.]. – Гомель, 2013. – С. 22 – 26.

3. Михайлова, Ю.Н. Религиозная православная лексика и её судьба (по данным толковых словарей русского языка): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Ю.Н. Михайлова; Уральский государственный университет. – Екатеринбург, 2004. – 20 с.

4. Романенко, Л. Аксиосфера хрысціянскай культуры як фактар духоўнага ўзвышэння сучаснага грамадства / Л. Романенко // Шляхі пераадолення духоўна-маральнага крызісу сучаснага грамадства: зб. матэрыялаў / навук. рэд.: Л.Я. Кулажанка, Р.Г. Пашко. – Мінск. Прыход Свята-Петра-Паўлаўскага сабора. – 2010. – С. 59 – 66.